

Ласінська М.Ю.

До проблеми вивчення історії археологічних пам'яток гунської доби регіону Північного Причорномор'я

Ласінська Маріанна Юріївна, кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, м. Миколаїв, Україна.

Анотація. Стаття присвячена висвітленню актуальних проблем досліджень гунських старожитностей на території Північного Причорномор'я. Також, в ній представлено стисло ретроспективу історії археологічного вивчення пам'яток гунської доби, подано коротку характеристику історіографічних робіт по вивченню гунських старожитностей на теренах краю.

Ключові слова: гуні, історія досліджень, історіографія, концепція, наукові проблеми

Питання вивчення археології гунів належить до найменш досліджених проблем євразійської історії в добу "Великого переселення народів". Досі не вирішеними в науковій літературі лишаються питання: хронології гунської епохи, етнічної приналежності гунських племен, класифікації та типологізації речей і т.ін. Маємо констатувати відсутність узагальнюючої праці з історії та історіографії досліджень гунських археологічних пам'яток. Та й самі старожитності, при не існуючій чіткій їх ідентифікації, вивчені мало та не досить ґрунтовно.

Спробу розв'язати вузлові проблеми в археологічному вивченні гунських старожитностей робили відомі археологи та дослідники історії кочових суспільств: А.К. Амброз, І.П. Засецька, С.Г. Боталов, А.М. Хазанов, А.В. Комар, М.О. Казанський, О.В. Симоненко та ін. Їх авторству належить ціла низка статей, монографій, збірок наукових праць.

Метою даної статті є висвітлення актуальних проблем, історії вивчення археологічних пам'яток гунської доби регіону Північного Причорномор'я та подання стислої характеристики історіографії питання археологічного вивчення гунських старожитностей регіону Нижнього Побужжя.

Враховуючи поставлену мету, при написанні статті використано плюралістичний підхід, котрий визначається специфікою предмета дослідження, яким є історіографічна традиція вивчення археологічних пам'яток гунської доби регіону Північного Причорномор'я. Робота базується на двох фундаментальних принципах історичних досліджень: науковій об'єктивності та історизму.

Вивчення пам'яток гунської доби розпочалось з кінця XIX та початку XX ст. У 1884 р. Д.Я. Самоквасов відкрив три поховання у с. Новогригорівці, колишньої Катеринославської губернії, нині це Запорізька область [4]. Всі поховання були розміщені під кам'яними вкладками з однаковим поховальним обрядом – трупоспалення на боці. Згадані поховання досі є єдиною пам'яткою у степах Північного Причорномор'я, котра пов'язана з давнім могильником. Всі інші комплекси, знайдені в даному регіоні являють собою поодинокі поховання і належать до числа випадкових знахідок. До прикладу така сама ситуація спостерігається в регіоні Нижнього Поволжя, де відкриття перших комплексів гунської доби було також випадковим та відносилось до 1911 і 1914 рр.

Систематичне накопичення матеріалу розпочалось лише у 20-х рр. XX ст., у зв'язку із появою перших планомірних наукових розкопок. При цьому більшість вчених ідентифікували цілу низку знахідок, як такі, що належать до сарматської та аланської археологіч-

них культур, не зважаючи на наявність у похованнях нехарактерного для сарматів ритуалу поховання шкіри коня. Датування досліджених пам'яток вказувалось в межах від інця IV до середини V ст. [4]. Лише, незначна кількість дослідників пов'язувала частину знайдених комплексів уже безпосередньо з гунами. Вивчаючи особливості поховального обряду та речовий матеріал пам'яток гунської доби, вчені відмічають цілу низку нових рис, які були не притаманні культурі сарматів чи аланів [4]. Серед таких робіт на значну увагу заслуговують праці І.П. Засецької, яка відмічає, що такі явища, як поховання із трупоспаленням, кургани з вогнищами, поховання шкіри коня, а також розповсюдження нових форм зброї, кінської вузди, прикрас та інших артефактів свідчать про складання у першій половині V ст. у південноукраїнських степах нової культурної спільноти, історично пов'язаної з утворенням тут племінного союзу під владою гунів. Ці дані та ряд інших спостережень дозволив І.П. Засецькій виділити пам'ятки кінці IV-V ст. у самостійну історико-культурну групу, окрему та відмінну від пізньосарматських старожитностей III-IV ст. та від комплексів VI-VIII ст. [4].

Одним із найбільш дискусійних питань гунської археології є проблема походження виробів поліхромного стилю. Після появи у 1971 р. роботи А.К. Амброза не менше спірним постало питання хронології комплексів гунської доби, які до недавнього часу всіма дослідниками одностайно датувалися в межах кінця IV-V ст. [5]. А.К. Амброз, розробляючи схему хронології пам'яток раннього середньовіччя, відніс більшість гунських старожитностей до VI-VII ст., зв'язавши їх таким чином з іншою історичною добою. Однак, подібний висновок є дуже суперечливим, через відсутність у роботах А.К. Амброза більш-менш вагомих і ґрунтовних доказів. У наукову полеміку з А.К. Амброзом вступила І.П. Засецька, котра апелювала до більш ретельного вивчення пам'яток гунської доби. Спираючись на взаємозустрічність найбільш характерних категорій речей, вчена дійшла висновку, що більшість комплексів безперечно відноситься до часу панування гунів в Східній Європі і лише деякі з них можуть належати до пізнішої доби, що слідувала за розпадом гунського племінного союзу [4].

Розповсюдження пам'яток гунської доби не обмежується лише південноукраїнськими степами. Аналогічні комплекси відкриті також в південній Росії, Казахстані, Середній Азії і навіть на Алтаї. Крім того, значна частина відкриттів була зроблена на території Південно-Східної і Центральної Європи.

Оскільки комплекси регіону Північного Причорномор'я історично пов'язані із західними знахідками,

звернемо увагу на історію вивчення цих пам'яток, дослідження яких також почалося з кінця XIX століття. Перші узагальнюючі роботи по вивченню гунських старожитностей Західної Європи включали в єдину групу не лише пам'ятки гунської доби, а й артефакти більш пізніх епох. Наприклад, в 1905 р І. Гампель, публікуючи угорські старожитності, об'єднав комплекси гунської та аварської епох в одну хронологічну культурну групу. Водночас, Белла Пошта розглядає знахідки гунської доби, як окрему категорію германогунського походження. У 30-ті роки А. Альфольді остаточно виділяє гунські старожитності в самостійну групу, відзначаючи п'ять ознак гунської культури - обряд спалення небіжчиків, кінська упряж, лук, котли і золоті пластини з лускатим орнаментом. Я. Гарматта, підкреслюючи велике значення робіт А. Альфольді, вказує, однак, що виділені ним типи гунських речей не завжди можуть служити безперечним доказом приналежності поховання власне гунам. Враховуючи змішаний характер гунського союзу племен, Я. Гарматта вказує, що одні й ті ж типи речей могли належати представникам різних народів, тому слід звертати увагу не стільки на окремі речі, скільки на комплекс в цілому. Пам'яткам гунської доби, зокрема, питанню походження ювелірних виробів поліхромного стилю присвятив свої роботи Н. Фетті.

Найбільш повний звід матеріалів гунської доби, в якому були опубліковані не лише західні пам'ятки, але й більшість пам'яток з території колишнього СРСР, належить авторству німецького вченого І. Вернера. У своїй роботі І. Вернер виявляє цілу низку східних елементів - звичай деформації черепа, складений за складом лук, деякі форми мечів, бронзові котли, дзеркала з петелькою на звороті, кінська вузда, речі поліхромного стилю та розглядає їх, як ознаку кочівницької культури, а поширення цих елементів в Центральній і Південно-Східній Європі пов'язує з рухом гунів на захід. Показавши широке територіальне поширення пам'яток гунської доби - від Казахстану до Угорщини, І. Вернер доводить, що європейські гуни не можуть вважатися єдиними носіями культури епохи великого переселення народів. Намагаючись ототожнити окремі поховання з конкретними племенами - аланами, гунами, германцями і т. ін., І. Вернер, однак, приходять до висновку, що більшість поховань не піддаються етнічній ідентифікації. Крім цих вузлових питань гунської археології в роботі І. Вернера дається детальна характеристика деяких категорій речей, визначається датування кожного комплексу окремо.

В останні десятиліття XX ст. пам'ятки доби панування гунів в Східній Європі та періоду, що послідував після падіння гунської "держави" в Панонії, як і раніше лишались в центрі уваги дослідників. З'явилися нові публікації, статті, монографії, в яких піднімалися різні питання і проблеми гунської археології. Це, насамперед, роботи угорських вчених Д. Ласло, М. Пардуци, І. Ковриги, І. Бони, А. Кіша, П. Томко, Б. Кюрти і багатьох інших. А також дослідників інших європейських країн К. Домбровського, І. Вернера, Б. Свободи, Я. Тейлора, Г. Диакону, К. Хоредта, Б. Арреніус, І. Дамм, К. Радловського і т.ін. Слід також згадати каталог виставки "Германці, гуни, авари", що відбулася в Нюрнберзі та Франкфурті на Майні в 1987-1988 рр., який

містить величезний фактичний матеріал, а також цікаві дослідження колективу авторів.

У 1994 р. в м. Санкт-Петербурзі побачила світ грунтовна праця І.П. Засецької "Культура кочовиків Південно-Руських степів у гунську добу (кінець IV-V ст.)". Запропонована до публікації монографія була закінчена в 1982 р і здана до видавництва Інституту Археології (м. Москва) до серії "Звід археологічних джерел", де вона перебувала до 1992 р. При підготовці видання авторкою були внесені зміни і доповнення у зв'язку з публікацією результатів нових археологічних досліджень, що були надруковані у пресі з 1982 по 1992 рр. При цьому, проблему датування гунських пам'яток, авторка, яка тривалий час вела дискусію з А.К. Амброзом, в опублікованій монографії, що вийшла вже по смерті А.К. Амброза, лишила на свою користь. Тому висновки І.П. Засецької, так само як і до того висновки А.К. Амброза вимагають додаткової перевірки та уточнень.

Ще одна проблема, на якій хотілося б зупинитися, стосується походження європейських гунів та їх взаємозв'язку з центральноазіатськими племенами хуну (сюнну). З цього питання в літературі існують дві діаметрально протилежні точки зору. Одні дослідники категорично проти ототожнення цих народів, інші, навпаки, вважають їх єдиними в етнічному відношенні.

В останні роки XX ст., у зв'язку з накопиченням нових матеріалів як на території Центральної та Середньої Азії, так і в степовій смузі півдня колишнього СРСР, в літературі знову підіймалося питання про необхідність більш ретельного зіставлення археологічних пам'яток цих областей, що знаходилися в кругообігу історичних подій, чималу роль в яких відігравали племена хуну і гунів. С.Г. Боталов висунув про приналежність пізньосарматських пам'яток урало-казахських степів II-IV до "гуно-сарматів". У 2007 р. М.Г. Мошкова, В.Ю. Малашев та С.Б. Болелов ретельно проаналізували гіпотезу С.Г. Боталова та спростували її [1; 5].

Велике значення для вирішення проблеми гунохунських зв'язків має вивчення окремих категорій речей з комплексів Східної Європи гунської доби в плані їх історичного розвитку. Щодо цього цікаві результати дала класифікація наконечників стріл, прототипи яких були знайдені не серед місцевої зброї попередньої сарматської доби, а серед хунських та середньоазіатських старожитностей перших століть нашої ери. Подальше вивчення окремих категорій речей в цьому напрямку, можливо, дозволить виявити й інші риси подібностей в культурах двох племінних об'єднань, а також простежити етнокультурні контакти хуну на шляху їх руху на захід [8].

Не дивлячись, на накопичений матеріал жодної цілісної концепції датування гунських пам'яток в останні роки XX - перші роки XXI ст. так і не з'явилося. Спробу вирішити вказану проблему зробив на початку XXI ст. А.В. Комар у своїй роботі "Актуальні проблеми хронології матеріальної культури гунського часу Східної Європи". Вчений, проаналізувавши дослідження І.П. Засецької та А.К. Амброза створив нову концепцію хронології гунських старожитностей в Східній Європі. При цьому сам автор відмічав, що вона не претендує на абсолютну істинність, через те, що аналіз більшості речей А.В. Комар проводив дистанційно через їх згадування в науковій літературі [5].

2009 р. позначився публікацією збірки наукових статей "Гуни, готи та сармати між Волгою та Дунаєм", присвяченої 80-тій річниці від дня народження І.П. Засецької. Починається збірка з передмови, а також бібліографії, повного переліку наукових праць видатної дослідниці. Тематика видання обмежена історією та археологією народів Причорномор'я сарматської та гунської доби (III ст. до н.е. – VI ст. н.е.). В книгу увійшли роботи, присвячені, в тому числі, публікації нових матеріалів та досліджень, що торкалися багатьох аспектів давньої матеріальної культури гунів, та методологічних питань з їх вивчення [2].

У 2009 р. вийшла друком монографія іншого відомого археолога, доктора історичних наук О.В.°Симоненка під назвою "Сарматські вершники Північного Причорномор'я", в якій автор поряд із ретельним аналізом зброї та спорядження бойових коней сарматів (II ст. до н.е. – IV ст. н.е.) торкається і гунських пам'яток, в контексті визначення місця сарматського озброєння в системі євразійських кочівницьких старожитностей [7]. Незабаром у 2010 р. світ побачила О.В.°Симоненка, в якій він, на підставі аналізу значного масиву наукових матеріалів, дійшов висновків, що аланська культура була сформована у тісному контакті та взаємодії з культурою хуну але під сильним впливом китайської культури. О.В. Симоненко запро-

понував гіпотезу депортації частини населення пазирьської культури кочовиками хуну на захід. На підставі подальшого співіснування цих двох етносів була сформована сармато-хунська культура аланів [6].

У квітні-вересні 2012 р. було проведено електронну конференцію "Гунський форум", присвячену проблемам походження та ідентифікації культури євразійських гунів. Захід проводився Південно-Уральською філією ІА УрО РАН. За результатами форуму у 2013 р. вийшла друком збірка наукових праць [3]. Коло проблем, що обговорювались на форумі включало в себе питання: становлення та розвитку культури європейських та азійських гунів; археологічної атрибуції гунських пам'яток, історичної долі гунів в культурогенезі середньовічних народів Євразії. Понад 30 авторів з різних країн світу (Росія, Башкирія, Татарстан, Казахстан, Азербайджан, Угощина) представили свої матеріали для публікації у збірці.

Підбиваючи підсумки хотілося б зазначити, що сучасна історіографія та джерелознавство археологічного вивчення гунських пам'яток на теренах Північного Причорномор'я, на жаль, містить більше запитань, ніж відповідей. Гунська доба належить до лакун в історії регіону, заповнення якої, потребує новітніх ґрунтовних наукових розвідок та досліджень.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Боталов С.Г. Хунны и гунны / С.Г. Боталов // АЭАЕ. – 2003. -№ 1 (13). – С. 15-24.
Botalov S.H. Khunny i huny [Huns and the Huns] / S.H. Botalov // AEAE. – 2003. -№ 1 (13). - S. 15-24.
2. Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем: сборник научных статей / науч. ред. и предисл. А.Г. Фурасьева. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2009. – 264 с., ил. – (Серия "Nomadica").
Gunny, goty i sarmaty mezhd u Volgoy i Dunayem: sbornik nauchnykh statey [The Huns, Goths and Sarmatians between the Volga and the Danube: a collection of scientific articles] / nauch. red. i predisl. A.G. Furas'eva. – Spb.: Fakul'tet filologii i iskusstv SPbGU, 2009. – 264 s., il. – (Seriya "Nomadica").
3. Гуннский форум. Проблемы происхождения и идентификации культуры евразийских гуннов : сб. науч. тр. / гл. ред.: С.Г. Боталов, отв. ред.: Н.Н. Кардин, И.Э. Любчанский. – Челябинск : Издат. Центр ЮУрГУ, 2013. – 639 с.: ил.
Gunnskiy forum. Problemy proiskhozhdeniya i identifikatsii kul'tury yevraziyskikh gunnov [Hun forum. Problem of the origin and identification of Eurasian culture of the Huns]: sb. nauch. tr. / gl. red.: S.G. Botalov, отв. red.: N.N. Kardin, I.E. Lyubchanskiy. – Chelyabinsk : Izdat. Tsentr YUUrGU, 2013. – 639 s.: il.
4. Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гунскую эпоху (конец IV-V ст.) / И.П. Засецкая //СПб: АО "Эллипс Лтд", 1994. – 224 с.
Zasetzkaya I.P. Kul'tura kochevnikov yuzhnorusskikh stepey v gunnskuyu epokhu (konets IV-V st.) [Culture of nomads in the southern Russian steppes Hun era (late IV-V cent.)] / I.P. Zasetzkaya //SPb: AO "Ellips Ltd", 1994. – 224 s.
5. Комар А.В. Актуальные проблемы хронологии материальной культуры гунского времени Восточной Европы / А.В. Комар [Сборник статей]// Труды по археологии. Степи Эвropy в эпоху Средневековья. – Донецк, 2000. – Том 1. – С. 19-53.
Komar A.V. Aktual'nyye problemy khronologii material'noy kul'tury gunnskogo vremeni Vostochnoy Yevropy [Actual problems of the history of material culture Hun time Eastern Europe]// A.V. Komar [Sbornik statey]// Trudy po arkheologii. Stepi Evropy v epokhu Srednevekov'ya. – Donetsk, 2000. – Tom 1. – S. 19-53.
6. Симоненко А.В. "Гунно-сарматы" (к постановке проблемы) / А.В.°Симоненко//Нижеволожский археологический вестник. – Волгоград, 2010. – Выпуск 11. – С. 392-402;
Simonenko A.V. "Gunno-sarmaty" (k postanovke problemy) [Hun-Sarmatians" (to the problem)]/ A.V. Simonenko // Nizhnevolzhskiy arkheologicheskiy vestnik. – Volgograd, 2010. – Vypusk 11. – S. 392-402.
7. Симоненко А.В. Сарматские всадники Северного Причерноморья/ А.В.°Симоненко. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2009. – 328 с., илл. – (Серия "Historia Militaris");
Simonenko A.V. Sarmatskiye vsadniki Severnogo Prichernomor'ya [Sarmatian horsemen from Northern Black Sea]// A.V.°Simonenko. – SPb.: Fakul'tet filologii i iskusstv SPbGU, 2009. – 328 s., ill. – (Seriya "Historia Militaris");
8. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е, доп./ А.М. Хазанов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 406 с.
Khazanov A.M. Kochevniki i vneshniy mir. Izd. 3-ye, dop. [Nomads and the outside world.] / A.M. Khazanov. – Almaty: Dayk-Press, 2002. – 406 s.

Lasinska M. The problem in history of studying of archaeological sites of the Huns period at the Northern Black Sea Region
Abstract. The article is devoted to topical issues in researching of Huns antiquities from the Northern Black Sea Region. It presents a brief retrospective of studying of archaeological sites from the Huns era and short characteristics of historiographical works about Hunnic antiquities on the territory of the Northern Black Sea Region.

Keywords: Huns, history research, historiography, concept, scientific problems

Ласинская М.Ю. К проблеме изучения истории археологических памятников гунского периода в регионе Северного Причерноморья

Аннотация. В статье раскрываются актуальные проблемы исследований гунских древностей на территории Северного Причерноморья. Также, в ней представлена краткая ретроспектива истории археологических исследований памятников гунского господства, изложена сжатая характеристика историографических работ по изучению гунских древностей на просторах региона.

Ключевые слова: гунны, история исследований, историография, концепция, научные проблемы